

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Н.П.СТАРЧЕНКО*

ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ СУДОЧИНСТВА НА ВОЛИНІ (НА ПРИКЛАДІ РОБОТИ ЛУЦЬКОГО ГРОДСЬКОГО СУДУ 1598 і 1600 рр.)

На прикладі роботи Луцького гродського суду впродовж двох років аналізується ефективність судового процесу у Волинському воеводстві Речі Посполитої наприкінці XVI ст. Зауважуються елементи судочинства, що перешкождали швидкому ухваленню декретів, та виявляються чинники, які сприяли врегулюванню конфліктів. Робота гродського суду досліджується з урахуванням шляхетської культури у цілому.

Загальним місцем у характеристиці судочинства Речі Посполитої ранньомодерного часу є твердження про його вкрай низьку ефективність, що існує як історіографічний канон ще з XIX ст. Саме вади судової системи та низьку дієвість виконавчої влади вважають чи не головними причинами шляхетської сваволі. Ця теза на перший погляд цілком справедлива, однак практично не верифікована. Не проаналізовано елементи процесу, що його гальмували, а також позасудові механізми досягнення «святої справедливості», як її бачили шляхетні обивателі: «Право [...] пред ся розказует одъдати кождому, што чиего есть»¹. Тож спробую простежити ефективність судочинства на прикладі роботи Луцького гродського суду протягом двох років, на які припало лише три сесії (рочки) – 8–17 жовтня і 19–28 листопада 1598 р. та 2–16 листопада 1600 р. Попри усталену на кінець XVI ст. черговість засідань – раз на шість тижнів², дотримуватися її вдавалося вкрай рідко, тож попередня каденція до аналізованої жовтневої 1598 р. датується

** Старченко Наталія Петрівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ, науковий співробітник центру соціальної історії Інституту історії України НАНУ.*

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.302 зв.

² Там само. – Спр.46. – Арк.508 зв. – 510 (1595 р.: «Рочки кгородские луцкие, которые одны по других у шести неделях припадати звыкли»).

6–14 листопада 1597 р.³, а остання перед листопадовою 1600 р. відбулася 2–10 грудня 1599 р.⁴, тобто, інтервал між засіданнями становив майже рік. За цей час у Луцькому повіті змінилося три старости – по смерті Олександра Семашка⁵, попри клопотання його вдови перед патроном померлого чоловіка – канцлером Яном Замойським, про передачу староства її синові Маркіяну⁶, уряд перейшов до люблінського воєводи Марка Собеського⁷, а майже за рік – до Миколая Семашка⁸. Ці перипетії, безумовно, позначилися на частотності судових засідань. Три обрані сесії ввібрали справи про правопорушення практично за два роки – 1598⁹ і 1600¹⁰. Із загальної кількості (437) на першу надійшло 177 справ¹¹, на другу – 108¹², а на третю – 152 справи¹³. Такий досить великий масив дозволяє простежити певні тенденції у роботі гродського судочинства. Ітиметься не про виконання декретів, що на масовому матеріалі встановити неможливо через спорадичність подібної інформації в актових книгах, а про ухвалення судових рішень. Зокрема, визначимо, яка кількість справ, що надійшли до суду, завершилася декретом, скільки з них сторони спробували залагодити полюбовно, поза судом, скільки потрапило на апеляцію до Трибуналу тощо, урешті, яка кількість оскаржених не з'явилася на процес, що може служити показником тогочасної правової культури.

Розподілимо справи залежно від участі судових урядників в їх вирішенні на групи:

1. справи, що надійшли на розгляд до гроду як першої судової інстанції – усього 294 (126, 68, 100), що становить 67,2%.
2. справи, де сторони ставали до суду для виведення/слухання шкрутинні – 33 (10, 4, 19), або 7,6%.
3. справи, перенесені з попередніх рочків – 37 (4, 22, 11), або 8,5%.
4. Трибунальські декрети – 73 (37, 14, 22), або 16,7%.

³ Наступна після листопадової 1598 р. розпочалася 8 січня 1599 р.

⁴ Утім, саме 1599 р. під цим кутом зору був винятковим, оскільки відбулося сім судових засідань (див.: ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.57 (1559 р.)).

⁵ Луцький староста Олександр Семашко помер між 14 листопада, коли закінчилися останні у 1597 р. рочки, і 20 грудня, коли згадується про його смерть (див.: Там само. – Спр.52. – Арк.851).

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn.240. – К.9–11.

⁷ 17 липня 1598 р. наступник Семашка – М.Собеський присягнув на Луцьке староство, а з ним і гродські урядники – підстароста Якуб Лисаковський, суддя Матей Стемпковський, писар Іван Красенський; тоді ж розпочалися рочки, які, проте, були припинені, як зазначалося, через слушні причини (див.: Там само. – Спр.53. – Арк.1–4 зв.).

⁸ Миколай Семашко (а з ним і гродські урядники) присягнув на старостинський уряд 21 вересня 1600 р. Зі зміною старости склад суду не зазнав кардинальних змін. Так, суддя Матей Стемпковський обійняв уряд підстарости, писар Іван Красенський став суддею, а писарське місце посів Войтех Станішевський (див.: ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.1–5). 28 жовтня Іван Красенський помер від ран, що їх він зазнав під час сутички в Луцьку, а його місце зайняв Остафій Сло-Малинський (див.: Там само. – Арк.95 зв., 243).

⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.54.

¹⁰ Після грудневих рочків 1599 р. наступні мали розпочатися 13 січня (в одній зі справ контрагент твердив, що вони тривали чотири дні, однак були припинені), 6 квітня, 18 травня, 29 червня, 10 серпня та 21 вересня (18 травня – через передачу Луцького староства від Марка Собеського до Миколая Семашка), однак не відбулися (див.: Там само. – Арк.352–358 зв., 369–375).

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.207–480.

¹² Там само. – Арк.481–691 зв.

¹³ Там само. – Спр.61. – Арк.243–544. Формально їх фіксується 155 – у чотирьох випадках записи дублювалися.

До *першої* (найбільш чисельної та репрезентативної) групи належать ініційовані позивачем у відповідь на порушення його прав справи, що надійшли до суду вперше. Вони вимагали максимально можливої участі суду при з'ясуванні провини оскарженого й прийнятті рішення, яке б у відповідності з правом забезпечувало інтереси скривдженого. Судовий процес мав змагальний (контрадикторний) характер, де сторони почергово обмінювалися аргументами на свою користь, тобто, позивач доводив факт кривди, а відповідач намагався вибудувати максимально ефективну стратегію захисту (т.зв. контрверсії або розмови сторін: «контрверсіє своє з обудву сторін до суду вносили и обьясняли»¹⁴). Процес, таким чином, розпадався на низку проміжних етапів, де після окремих аргументів/контраргументів сторін суд оцінював їх слушність і ступінь доказовості, звіряв посилання на статутіві норми й коректність їх трактування, урешті – ухвалював рішення.

Між тим лише 88 (37, 29, 22) із 294 справ завершилися ухваленням декрету, що становить приблизно 30%. Зауважу, що у 27 (6, 13, 8) випадках (близько 9% від загальної кількості справ першої групи) відповідач не з'явився і не поінформував суд та контрагента про причину відсутності, що не стало на заваді винесенню вироку, більше того – значно полегшило роботу суддів. У таких випадках позивач мав перевагу – представляв докази на підтвердження своєї кривди в односторонньому порядку, без контрверсій оскарженого. Декрет, за ustalеним порядком, мав виконуватися через два тижні після його ухвалення, однак у 33 (18, 5, 10) з 88 (37,5%) випадків можна говорити про відкладення його виконання на певний час: у 29 – до наступних рочків, відтак щонайменше на шість тижнів, а у 4 випадках – не менше, ніж на рік, оскільки присуджена гродським судом баніція мала отримати підтвердження на Трибуналі. У переважній більшості перенесених на наступну судову сесію випадків за рішенням суду одна зі сторін мала присягнути¹⁵: відповідач – на доведення своєї невинуватості, або позивач – для підтвердження своїх кривд. Серед 88 ухвалених декретів присяга, як остаточний спосіб доведення, була присуджена у 33 (17, 7, 9) випадках, що становило майже 37,5%. Серед них у 25 (12, 5, 8) випадках виконання рішення відкладалося до наступних рочків (76%), у 8 – присягати мали одразу ж, однак результат відомий лише щодо 5 з них: у 3 – присягнули, а у 2 – позивач звільнив від присяги обвинуваченого.

Коротко зупинюся на проблемі присяги, що призначалася сторонам судовим декретом. За правовими приписами, основним способом доведення у суді мали бути документи та свідки, «наипевнейшыє и накгрунтовнейшыє доводи», і лише коли їх бракувало передбачалося застосування присяги (розд.4, арт.52)¹⁶. На практиці ж вона виявилася вкрай поширеним доказом кривди чи очищення від звинувачень. За словами Лукаша Ґурницького,

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.454–454 зв.

¹⁵ На наступних рочках у двадцяти п'яти випадках із двадцяти дев'яти сторона мала присягнути, у двох – за рішенням суду відповідач мав повернути борг, ще у двох – обвинуваченому наказано було вивести шкврутинію (довести свою невинуватість через свідків, про що йтиметься нижче).

¹⁶ Тут і далі – посилання на артикули II Литовського статуту.

«не виграти у вас жодної речі без присяги»¹⁷. Вона застосовувалася навіть тоді, коли ситуація була очевидною. Скажімо, судовий декрет про страту правопорушника, за очевидності його вини, передбачав наостанок присягу оскаржувача на підтвердження обвинувачень (і саме цей акт ставив останню крапку в процесі)¹⁸. Урешті, і в самому II Литовському статуті містилися норми, що передбачали обов'язкове підсилення свідчень «людей добрих, віри гідних» присягою обвинуваченого (розд.11, арт.27)¹⁹, а також за сеймовою конституцією 1578 р. «про збігів» – особа, оскаржена у переховуванні чужих підданих, мала через присягу очиститися від цих звинувачень.

Однак шляхта, що у судовому процесі за найменшої нагоди заявляла про свою готовність присягнути на доведення власної «правди», насправді виконувати заяви не поспішала, оскільки цей акт вважався небажаним для доброго християнина. Особливо показова відмова від присяги навіть ціною втрат²⁰, мотивацією чого могло бути твердження: «Не хочачи я о такъ реч малую присягати, бомъ яко чоловікъ почтивый, з молодости литъ своихъ ажъ и по сесь часъ николи ни о што не присегаль»²¹.

Звернімо увагу на судову справу про втечу підданого Януша Угриновського – Яцка Звалеяка, який тримав корчму в Угринові, до маєтку Балгазара Гнівоша – Свинюхи. Адвокат оскарженого доводив, що втікач лише тимчасово мешкав у посілости позивача, а насправді він – підданий Гнівоша. Суд наказав тивуну і двом підданим Угриновського присягнути в тому, що Звалеяко кілька років тримав угринівську корчму і втік, не віддавши панові грошей. Однак свинюський урядник Войтех Гривовський, який із боку відповідача мав стежити за дотриманням формальностей при виконанні присяги контрагентами, відмовився від покладених на нього обов'язків, адже, як він твердив, присяга плямувала його сумління: «Видячи врьдникъ пана Гневоша свиноскии то, же тые люди мели бы ничие иншее сумнене тою присягою своею оббразити, одно его властное, ку присязе их не вел»²².

Нерідко скаржники, що впродовж усього процесу вели затяті дискусії, намагаючись змусити підозрюваного присягнути, часто перед самою присягою звільняли контрагента від неї. Так, у справі щодо звинувачення Миколая Боговитина у вбивстві Григорія Дедеркала під час наїзду на маєток, оскаржений мав, відповідно до правових приписів, присягою засвідчити правдивість своєї хвороби, через яку розгляд справи відкладався впродовж

¹⁷ *Górnicki E.* O elekcyi, wolności, prawie i obyczajach polskich rozmowa Polaka z Włochem. – Sanok, 1855. – S.396.

¹⁸ Див.: *Старченко Н.* Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балгазара Гнівоша з Олексова) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.9. – К., 2010. – С.318–360.

¹⁹ За II Литовським статутом передбачалася відповідальність особи, яка оскаржувала вирок після присяги: у випадку звинувачення сторони в її неправдивості, що ображало шляхетську честь – виплата грошової суми та ув'язнення у замку впродовж чотирьох тижнів; за позивання вдруге, однак без ображання контрагента («не соромотечь») – штрафні санкції (розд.4, арт.50).

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.88 зв. Так, суд визначив присягу потерпілій стороні на доведення своїх втрат, однак супротивна сторона не допустила її, «уживши на то люди зацных», і відшкодувавши всі збитки.

²¹ Там само. – Спр.3. – Арк.714.

²² Там само. – Спр.2. – Арк.813 зв.

тривалого часу²³. Боговитин заперечував і просив про апеляцію, однак суд наказав продовжувати процес. Урешті, коли відповідач був готовий присягнути, сторона обвинувачення, усупереч своїм попереднім наполяганням та нехтуючи інтересами, з власної ініціативи звільнила його від присяги²⁴.

Траплялися й зворотні випадки – звільнення відповідачем позивача від присяги, якою той мав довести факт завданої йому кривди та в такий спосіб виграти справу («од присеги вызволили и поприсегат себе не допустили, даючися винными во всемъ»²⁵). За своєю суттю такий крок означав визнання вини оскарженого, однак воно маскувалося під християнський вчинок: «Помнячи на сумнене свое»²⁶. При цьому від програшу якнайменше страждала честь відповідача. Звільнення від присяги свідчило про намагання сторони залагодити стосунки із супротивником поза судом і сприймалося як оголошення про наміри, що зобов'язувало навзаєм удатися до поступок, зробити крок назустріч, натомість примушування до присяги робило його ворогом.

За право присягнути виникали цілі судові баталії, де кожна зі сторін намагалася довести свою першочергову «близькість до доводу чи отводу». Уважалося, що присягати передусім має скаржник на доведення кривд («стороне позванои водле права жаденъ отводъ доущон быти не можетъ, одно поводовои яко укривжонои»²⁷; «яко укривжонные близшие естесмы ку доводу, нижли тот, хто ми квалтом што взявши, ку отводу»²⁸), і лише у випадках, коли докази його були недостатніми чи сумнівними, право відвести звинувачення через присягу надавалося оскарженому²⁹.

Однак у 27 справах присяга була призначена оскарженому, що загалом відповідало фундаментальній засаді судочинства – презумпції невинуватості: «Суд [...] в речах вонтпливых склоннейший мает быти ку вызволеню, нижли ку караню»³⁰. Лише у шести випадках присягати мав позивач, однак у двох із них за початковим рішенням суду присяга теж призначалася позваному, який відмовився від неї, дозволивши позивачеві доводити в такий же спосіб свою кривду. Коротко зупинюся на деталях однієї з них. Так, Богдан Вигура на грудневій речці 1599 р. попередньо позивав Йону Охлоповського і його дружину Раїну Дахнівну з Перекальських із приводу захоплення ґрунтів. За декретом, обвинувачені мали присягнути, що позивача з маєтності «не вибивали». Вигура погодився звільнити їх від присяги під умовою повернення відібраного, на що оскаржені погодились, однак домовленостей так і не дотримали. Тож практично через рік,

²³ Нагадаю, що вбивство трапилося 7 грудня 1594 р., а справа розглядалася 4 липня 1596 р., за півтора роки. Позивачі твердили, що позивали винуватця 1595 р. на речці 22 червня, 14 вересня, 26 жовтня (були скасовані через татарську небезпеку) і 7 грудня, однак він до суду не ставав, посилаючись на хворобу.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.38.

²⁵ Там само. – Спр.35. – Арк.58 зв. – 60, 100–101.

²⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.385–386.

²⁷ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.560.

²⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.533.

²⁹ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.700.

³⁰ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.626 зв. «Суд в речах таковых вонтпливых до вызволения, аниж до поконания каждыи мает быти прихилнейшии» (див.: Там само. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.32 (1596 р.)).

15 листопада 1600 р., суд наказав позивачеві присягнути на наступних рочках, що ґрунтів від відповідачів не отримував. Охлоповський у відповідь спробував оскаржити рішення суду, подавши апеляцію до Трибуналу, однак безрезультатно³¹. Тобто, початково, як бачимо, теж мала присягати оскаржена сторона.

Призначення присяги мало підштовхувати сторони до залагодження конфлікту поза судом, а відкладення її до наступної сесії створювало часовий проміжок для переговорів. Загалом же лише 55 декретів могли бути виконані у встановлений термін – за два тижні після їх ухвалення, що становить 18,7% від 294 справ, які надійшли до ґроду на розгляд.

У 109 (45, 15, 49) випадках у результаті контроверсій сторін справи передавалися до вищої апеляційної інстанції – Люблінського трибуналу (37%). Приводом до цього на вимогу однієї зі сторін (чи відразу двох) міг стати як судовий декрет, так й інші обставини процесу, найчастіше – твердження однієї зі сторін про неналежність справи ґродській юрисдикції та прохання увільнити її на цій підставі від відповідальності. В основі таких заяв зазвичай лежали спроби перекваліфікувати характер правопорушень. Скажімо, Ян Циминський скаржився на князя Юрія Пузину про «квалтовное вибито» з ґрунту, тобто, його захоплення, втрати від чого позивач оцінив у 6 тис. золотих. Відповідач твердив, що справа перебуває поза компетенцією ґродського суду, оскільки йшлося про «просту кривду» на спірній землі, належність якої попередньо розглядалася земським судом. Позивач у відповідь наполягав, що йдеться саме про захоплення ґрунту, а не про визначення його власника. Суд пристав на аргументи відповідача і звільнив його від обвинувачень. Циминський просив про апеляцію, що й було дозволено³².

Опозиція «справи кримінальні – кривда проста» на контроверсіях сторін звучала достатньо часто: «Тая справа судови нинешнему не належит, бо то естъ простою кривъдою, а не жаденъ грабежъ, о што не кґродъ, але судъ земъский судить»³³. У широкому значенні під поняттям «кримінал» малися на увазі справи, що належали до компетенції ґродського судочинства («каждый артикул кґродский ведлугъ того ж нашего права естъ криминальный»³⁴), у вузькому – ті, де правопорушникові загрожувала втрата життя й честі (інколи – покарання «вежею», тобто, ув'язнення).

У коронній практиці під «криміналом» розумілися справи, де йшлося про покарання за сам факт скоєння злочину. Якщо ж у позові вказувалася вартість кривд (такса), яку мав відшкодувати оскаржений, то це автоматично перетворювало справу на цивільну, метою якої було задоволення претензій позивача³⁵. Подібних аргументів не використовували на Волині, хоч інколи адвокатська фразеологія дуже нагадувала коронну практику. Так, під час процесу за скаргою на захоплення ґрунтів ґродський суд відмовився

³¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.450 зв. – 452.

³² Там само. – Арк.245 зв. – 247 зв.

³³ Там само. – Арк.302.

³⁴ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.138–138 зв.

³⁵ *Moniuszko A. Przestępstwa przeciw życiu i zdrowiu przed plockim sądem ziemskim pod koniec XVI stulecia // Społeczeństwo staropolskie: Seria nowa. – Т.ІІ. – Warszawa, 2009. – S.13–14.*

розглядати той аспект цієї справи, що стосувався відшкодування втрат: «А о шкоды, в позве помененыхъ, яко в речи суду моему кгродскому неналежачом, сторону поводовую до суду земського, в том належьного, отослал есми»³⁶. В аналогічній справі гродський суд відмовився розглядати скаргу про поранення при захопленні збіжжя, залишивши за собою лише звинувачення щодо «вибиття з ґрунту»:

«...о две речи позвал, то ест один артикул о выбите спокойного держаня, а други о побране жита и о зранене свое, што иж ведле права судови кгродскому судити не належит, пре то о зранене и побране жита до суду земского князя бискупа позывати, а о выбите з спокойного держанья стороне далее поступовати сказал есми»³⁷.

Однак насправді йшлося про ригористичне дотримання статutowих норм, які резервували за ґродом певне коло правопорушень – розбій на дорогах, підпал, напад на шляхетський дім, сексуальне насильство над жінкою, справи про порушення спокою («гвалт») у містах, убивство шляхтича, крадіжки, фальшування (розд.4, арт.20); «вибиття з спокойного держання», тобто захоплення маєтку, ґрунтів і підданих (розд.4, арт.69). За сеймовою конституцією 1578 р. до компетенції гродського суду було також віднесено справи про «збігів» (слуг і підданих – утікачів) та грабежі³⁸. Свідченням цього є наявність у гродських позовах не лише звинувачень відповідача у певних правопорушеннях, а й вартості втрат скривдженого, а також судові декрети, якими було передбачено поряд із фіксованими у II Литовському статуті покараннями також виплати конкретних сум відшкодування для потерпілої сторони.

Разом із дотриманням правових приписів у тих випадках, коли це було вигідно, широко практикувалося доволі вільне їх тлумачення. Спробую це продемонструвати на прикладі справи про наїзд³⁹. Так, Ян Пилитовський 2 жовтня 1599 р. разом зі слугами наїхав на маєток Вигуричі, учинивши стрілянину, поранивши двірника та розлякавши підданих. Однак оскаржений твердив про непідсудність цього правопорушення гродській юрисдикції всупереч тому, що саме наїзд на шляхетський дім від початку належав до старостинських артикулів. Він протестував щодо образливих слів, ужитих у позові обвинувачем, а також про невідповідність суду:

«А потом позваныи поведил, учинивши наперед протестацію неслушное помазане в книги оного человека невинного, которыи и помысленем того учинку не есть винен, што се на своем пляцу покаже, [...] ужил актер в своеи протестацыи и в позве слов таких, которые толко до кавзы мере кримианлыи належат».

Головною причиною невідповідності справи гродській юрисдикції називався некримінальний характер вчинку. Пилитовський визнавав, що наїзд

³⁶ ЦДІАК України. – Ф.28. – Спр.19. – Оп.1. – Арк.490 зв.

³⁷ Там само. – Арк.520.

³⁸ Volumina constitutionum. – Т.ІІ. – Vol.1: 1550–1585. – Warszawa, 2005. – S.411, 415–416.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.296–298 зв.

належить до ґродських справ, однак твердив, що під цим злочиним потрібно розуміти збройний напад з «умислу», наслідком якого мало бути поранення або вбивство господаря дому, членів його родини, слуг чи приятелів. За його словами, лише сукупність цих обставин дозволяла називати правопорушення наїздом: «То доперо артыкул ґродский, за чим вина горловая и поцтивости идет».

У відповідь позивач доводив належність справи до компетенції ґродського суду, а також зауважував, що так звані «образливі слова» становлять суть справи, обійтися без яких було неможливо:

«Што се тыче тых словь кримиальных, в протестацыи и позве написаных, ты се писат мусели, абы се [...] набытая справа яко криминас форум меть могла в суде тутошнем, кгда ж водле права вольнского индеи форум быт не може с правом кримиальнымъ, одно в кгроде».

Суд визнав слухність доказів позивача, однак дозволив відповідачеві апелювати на своє рішення до Трибуналу.

Попри прагматичне підґрунття подібної судової риторики, спрямованої на пом'якшення покарання за правопорушення, а частіше – на затягування справи, ішлося також про вкрай важливий для шляхетської самосвідомості чинник – збереження честі оскарженого. Адже звинувачення кримінального характеру шкодили добрій славі шляхтича, на чому, зокрема, наголошувалося у протестаціях, що вносилися до ґродських актових книг звинуваченими у таких правопорушеннях. Звернімо увагу на протестацію Яна Ясениницького від себе та іменем своїх братів на Миколая Боговитина, який скаржився на них «обычаем кримиальным ку обелженю доброе славы и учтивости нашео шляхетское» з приводу нападу на дорозі й поранення приятеля скаржника – Івана Красенського⁴⁰.

Зацікавлений у зволіканні відповідач намагався перенести справу на Трибунал упродовж усього процесу, однак на проміжних стадіях суд зазвичай апеляцію не дозволяв. За правовими приписами, вона могла йти лише «від головної справи», тобто після ухвалення декрету з приводу суті суперечки. Утім, цього далеко не завжди вдавалося досягти. У випадку відмови суду надати можливість апеляції стороні, яка будь-що прагнула досягти свого, та через возного засвідчувала цей факт для подальшої скарги вже на суд. Так, позивач «светъчилсе напотивко судови нинешънему. [...] А судъ нинешнии светчилсе, же ничего в тои справе над право противного не сказал»⁴¹. Справи за скаргами на судових урядників розглядалися на Трибуналі, тож розплатою за заборону апеляції міг бути процес із незадоволенням саме там. Відтак не дивно, що на 109 дозволів апелювати на рішення суду фіксується лише 7 випадків заборони апеляції. Урешті, невідомо, яка кількість справ таки доходила до Трибуналу, а яка вирішувалася поза судом після дозволу на апеляцію.

⁴⁰ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.95–95 зв.

⁴¹ Там само. – Арк.478.

В 11 (3, 6, 2) випадках справа відкладалася на наступні роки, так звана «диляція» (3,7% від 294 справ), причому у 9 з них – через хворобу оскарженого. Загалом до підпорядкування в 1589 р. Волинського воеводства юрисдикції Люблінського трибуналу посилення на хворобу було чи не найпоширенішим способом затягнути справу. Оскаржені також часто вдавалися до зачіпок формального характеру для відкладення судового процесу – переважно через похибки в позиванні оскарженого. Схоже, що з початком 1590-х рр. на зміну цим способам прийшла апеляція до Трибуналу. Так, звільнення від позову відповідача фіксується у 37 (20, 11, 6) справах (12,6%), зазвичай через формальні причини, неналежність справи до компетенції гродського суду (неналежний «форум») та нез'явлення позивача. Однак серед них фіксуються й два дуже показових випадки – звільнення позивачем оскарженого, коли той відмовлявся присягати на підтвердження власної невинуватості та пропонував позивачеві через присягу довести свої кривди. Звернімо увагу на справу Яна Циминського, який звинуватив сина свого запеклого ворога Федора Шимковича-Скленського – Томаша в пораненні слуги. Спочатку оскаржений спробував звільнитися від справи з формальних причин, а потому – отримати дозвіл на апеляцію до Трибуналу, однак безрезультатно. Після чого Томаш передав своє першочергове право присягати слугі Циминського, який мав у такий спосіб довести, що він «од пана Томаша Шькленского раны заданые мает». Урешті позваний звільнив позивача від присяги, а позивач «для того позваного од позову и самое sprawy часы вечными волнымъ учинил»⁴². У такий же спосіб відбувалася та в підсумку завершилася й інша справа: «Поводовая сторона перед урядом очевидно стоячи, позваную сторону зо всеe sprawy и позову добровольне выпустила»⁴³.

Поширеним способом залагодження конфліктів у шляхетському середовищі було єднання (полюбовний суд), тобто позасудове вирішення суперечок, готовність оскарженого до відшкодування втрат та відпущення йому провини постраждалим, що досягалося сторонами за посередництва та з ініціативи спільних приятелів (так званий «ропис року», або «розейм»). Про намір залагодити свої стосунки полюбовно сторони заявили перед провадженням процесу у 49 (21, 7, 21) справах; тобто шоста частина (16,7%) скривджених, що попередньо вирішили вдатися до суду задля отримання сатисфакції, змінили своє рішення. За умов, якщо б домовленостей досягти не вдалося, контрагенти мали стати до суду на наступні роки, щонайменше за шість тижнів. Попри загалом невелику кількість таких випадків, слід зауважити, що йшлося про справи, які надійшли до суду вперше. Приятельська ж угода не укладалася автоматично, а представляла собою складний процес залагодження суперечок шляхом поступок з обох сторін. Тож зазвичай контрагенти мали бути готові до компромісу, чому неабияк сприяло проходження справи через суд. Теоретично він мав би забезпечити максимальну сатисфакцію для постраждалого, водночас міг наочно продемонструвати примарність

⁴² ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.295–296.

⁴³ Там само. – Арк.296–296 зв.

шансів на швидке відшкодування кривд через великі можливості відповідача затягнути процес, а також проблеми з виконанням декретів. Утім, заява про готовність залагодити справу поза судом теж була одним із варіантів затягування з відповідальністю за кривди, що проартикулював у своїй скарзі на Богуша Зайця Кирик Визгерд. Скаржник заявив, що його контрагент усіляко зволікав із виконанням домовленостей про приятельське єднання, оскільки «ничого на томь року пан Заяць кончити не хотел, толко тому рад был, же пана Визкгерда с того трибуналуу с тою справою зволокъ»⁴⁴.

До *другої* групи належать справи, де сторони ставали до суду для виведення/слухання шкрутинії, усього 33 випадки (10, 4, 19). У кількох справах із першої групи під час процесу інколи поставало прохання до суду про дозвіл на шкрутинію, однак в основі таких випадків усе ж лежала скарга на правопорушення, що дало підставу зарахувати їх до першої групи.

Шкрутинія – тобто, слідство з ініціативи суду через опитування свідків – вважається інквізиційним елементом у змагальному за своїм характером судовому процесі. За конституцією 1578 р., ця процедура передбачалася у кримінальних справах, які мав розглядати сеймовий суд, відповідно таких, де обвинуваченому шляхтичу загрожувала смертна кара та позбавлення честі. Однак не уточнювалася процедура її провадження.

На прохання шляхти Великого князівства Литовського на тому ж сеймі 1578 р. до II Литовського статуту серед інших змін було введено шкрутинію як спосіб спростування обвинувачень оскарженим у «кривавих» справах. У подальшому тексті статутової «поправи» це поняття уточнювалося й розширювалося – йшлося про вбивство, розбій, зівалтування жінки та крадіжку, тобто про справи ґродської юрисдикції. Для цього суд мав делегувати двох земських урядників або інших осіб, що заслуговували на довіру, які разом із возним і свідками-шляхтичами повинні були прибути на місце злочину та у присутності обох сторін опитати свідків. Ті, «маючи пред очима своїми боязнь Божую и сомнения доброе, прирекши и шлюбывши словом своим добрым и под сумненем», мали поінформувати представників уряду про все, їм відоме⁴⁵. Записані представниками суду та скріплені їхніми підписами й печатками свідчення передавалися сторонам у «закритому» вигляді для представлення ґродським урядникам на найближчому судовому засіданні. Ті мали оцінити переконливість слів та у випадку неправдивості обвинувачень присудити позивача до кари – піврічного сидіння у замку та сплати 100 кш. Апеляція щодо декрету ґродського суду йшла до великого князя. Як бачимо, повноваження суду, що зазвичай зводилися до вислуховування аргументів сторін під час процесу й ухвалення декрету, розширювалися, зокрема, на нього покладалася слідчі процедури.

Утім, здійснена у 1578 р. з ініціативи шляхетських обивателів Великого князівства Литовського «поправа» II Литовського статуту, яким, за умовами Люблінської унії, продовжувало судитися Волинське воеводство,

⁴⁴ Там само. – Спр.50. – Арк.627–628 зв.

⁴⁵ Статути Великого князівства Литовського. – Т.II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса, 2003. – С.214–215.

поширювалася лише на територію Литви, тож волинською шляхтою до уваги практично не бралася, більше того, інколи навіть оскаржувалася⁴⁶. Випадки виведення шкрутинії на Волині траплялися зрідка, так і не набувши тут поширення⁴⁷.

Ситуація змінилася з ухваленням сеймової конституції 1588 р., що наголошувала на обов'язковості провадження шкрутинії у справах про вбивство та уточнювала її процедуру. Шкрутинія мала виводитися обома сторонами – як обвинувачем, так і обвинуваченим – на першому після вчинення злочину засіданні гродського чи земського судів. Присутність свідків, не більше дванадцяти з кожного боку, забезпечувалася самими зацікавленими особами через звичну процедуру позивання до суду. У випадку нехтування свідком своїми обов'язками передбачалося стягнення з нього штрафу – 100 гривень. Перед виведенням шкрутинії контрагенти мали присягнути, що представлені ними свідки не підкуплені. Перевага надавалася очевидцям, а не тим особам, що знали про злочин із чуток. Свідчення мали виголошуватися особисто, а не зачитуватися з підготовлених заздалегідь «карт». Бажано було, щоби свідки-шкрутатори також через присягу засвідчили правдивість своїх слів, однак у випадку їх відмови дозволялося «говорити правду під вірою і сумлінням». Свідчення записувалися, засвідчувалися членами суду та передавалися сторонам для подальшого провадження справи у вищій судовій інстанції⁴⁸.

Різниця між статутною поправою 1578 і конституцією 1588 рр. полягала в тому, що, у першому випадку, слідство провадилося самими судовими урядниками або їх представниками, а у другому – роль суду звично зводилася до фіксації свідчень осіб, обраних сторонами процесу (вони ж забезпечували їх присутність у суді). Це добре розумів шляхетський загал, заявляючи, що «в справе о шкрутиниум [...] судъ теперешний не естъ судьею тое справы, толко слухачем свядецत्वъ повода до вывоженъя шкрутениум»⁴⁹. До того ж, якщо поправа передбачала, що після виведення шкрутинії справа провадитиметься у гродському суді та лише допускала можливість апеляції до монарха і перегляд справи на сеймі, то за конституцією 1588 р. шкрутинія запроваджувалася задля пришвидшеного провадження процесу на сеймовому суді чи у Трибуналі.

Проаналізуємо особливості виведення шкрутинії на Волині на основі даних матеріалів. На жаль, свідчення практично не потрапляли до актових книг, де лише фіксувався факт виведення шкрутинії, тож говорити напевно про те, чи їх давали очевидці, а чи переважно ті, хто чув про подію

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.579 зв. (1586 р.) («...только в Литве служить, а не тутъ»).

⁴⁷ Про шкрутинію згадувалося у 1573 р. (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.220 зв.). «[...] інших декретов тутъ у суду кгородского луцкого, где позволяно шкрутынни, кому идетъ о горло, до тое справы подобных показовали» (див.: Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.580 (1587 р.)).

⁴⁸ Volumina constitutionum. – Т.ІІ. – Vol.2: 1587–1609. – Warszawa, 2005. – S.67–69.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.338. Аналогічно «в справе шкрутениум судъ нынешний не може быти судею учиньку, только слухачемъ сведецтва» (див.: Там само. – Спр.54. – Арк.263).

з розповіді самої зацікавленої сторони або інших осіб, – неможливо. Однак характер досудових процедур схиляє до думки, що судді мали справу з інформацією, яка надходила з других і третіх рук.

Позвані свідки вписувалися в реєстр справ, а потому закликалися через возного до суду, як і головні учасники процесу. Про це свідчить скарга Михайла Гулевича на Політана Слуцького, який, за словами скаржника, виводив шкрутинію «легкими особами» й близькими родичами, а також не вписав їх, як годилося, у головний реєстр:

«Запозвати и в реестръ ихъ уписать у головныи и з реестру волать, а то для того, если бымъ до которого свитька што видаль, абымъ его до вывоженя шкрутини не припустиль. [...] Ани позываючи шкрутаторов, ено ихъ никоторыхъ наймовали, ани тежъ в реестръ уписовали, ено такъже секретъне на реестри вписавши, до замъкненья суду отдали, с которого были приволянъ»⁵⁰.

Однак мені не траплялися справи, де шкрутаторам як невідповідним особам було відмовлено у праві свідчити. А от протестації незадоволених щодо виведення шкрутинії через таких свідків зустрічаються.

Чи не найпоширеніший матеріал із приводу шкрутинії представлено контрверсіями сторін. Попри те, що йшлося лише про фіксацію свідчень, сторони вдавалися в розлогі дискусії, зокрема, про недотримання всіх формальностей при позиванні оскарженого до суду для слухання шкрутинії та виведення своєї⁵¹. Похибки в тексті позову чи при його врученні могли призвести до припинення розгляду справи або апеляції на рішення суду. Утім, спостерігалось й намагання судових урядників запобігти затягуванню у виведенні шкрутинії, оскільки «шкрутениумъ [...] зволоки не терпить и засвижа выправована бываеъ»⁵². Про недопустимість перенесення таких справ часто вказувалося під час контрверсій:

«Тут в суду, где очевисто жадныхъ деляцыи ани теж оборон правных и неправных противко шкрутениумъ, которое волно каждому заживати, не может. [...] Кромъ вшелякое зволоки шкрутинии маот быти отправованы, кгда ж тут тепер не о реч головную идет, толко о выслухане и выведено свитьковъ»⁵³.

Однак у 14 випадках вивести шкрутинію так і не вдалося (у восьми – була дозволена апеляція, у трьох – справа переносилася на наступну судову сесію, ще у трьох – оскарженого звільнили через похибки у позові). Це становить майже половину всіх справ про шкрутинію (14 із 29, тобто 48,3%), оскільки 4 із 33 зафіксованих випадків, пов'язаних із цією процедурою, представляли декрети ґродського суду з дозволом окремим свідкам

⁵⁰ Там само. – Спр.61. – Арк.460–460 зв.

⁵¹ Хоч суд, зазвичай, не вважав такі докази за слушні, маємо лише три випадки відкладення справи через похибки в позові: «Тая справа о шкрутениумъ жадных коньтroversии не потребуеъ, досыт на томъ, жемъ я довель року позваному слушне» (див.: Там само. – Арк.269).

⁵² Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.249 зв.

⁵³ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.147–149.

в одній і тій же справі, обивателям Люблінського воеводства, з огляду на дальність дороги свідчити в найближчому гроді. Така практика була передбачена й конституцією 1588 р. Тож надалі знехтую цими справами й аналізуватиму лише 29 процесів.

Із приводу яких же правопорушень виводилася шкрутинія? Як пам'ятаємо, конституція 1578 р. непрямо вказує на справи, де обвинуваченому могло загрожувати скарання на смерть і втрата честі. Таке розуміння підтверджує й судова практика:

«Шкрутинія належить тым, которым бы шло о чест и зараз по выступе або обжалованю от жалобника або от обвиненого выправована быти маеть, абы вжо на сеимъ за позвом кождыи был з доводом своим готов»⁵⁴.

У конституції 1588 р. йшлося про виведення шкрутинії у справах про вбивство. Тож проаналізую належні до цієї групи справи. Оскільки скривджений провадив процес не проти всіх учасників водночас, а проти кожного окремо, то кількість справ за означенням була більшою від кількості правопорушень, що стали причиною ініціювання процесу. Так, 29 справ провадилися з приводу 15 злочинів, причому на одну справу – про бійню між членами родин Гулевичів та Семашків – припадає 10 процесів. Серед 15 правопорушень – 6 убивств, 7 наїздів на дім/«вибиття з держання»/поранення при цьому, по 1 справі про розбій на дорозі («о розбои, мужобоиство, раны и лупы слуг») та зівалтування, – тобто, ті, що належали до юрисдикції гродського суду.

Як і в традиційному процесі, у справах про виведення шкрутинії сторони часто намагалися перекваліфікувати справу, доводячи, що характер правопорушення не потребує застосування цієї процедури. Так, Адам Сопотко позивав Івана, Миколая і Василя Єловичів-Букоємських про слухання шкрутинії й виведення своєї у справі з приводу наїзду на двір, стрілянини та поранення його слуг («про наистье і дому скривавлення»). Оскаржені спочатку спробували припинити справу з формальних причин – на підставі неправильного позивання, а також намагалися отримати дозвіл на апеляцію через відмову суду брати до уваги їхні аргументи, однак безрезультатно. Тож далі вони почали вимагати доведення Сопотком права на тримання двору, з якого того було вибито, наголошуючи, що у випадку недоведення обвинувачення його ініціатор, за волинським правом, ризикує життям, маєтністю та «учтивістю» (розд.1, арт.2). У відповідь позивач навів низку доказів на підтвердження своїх маєткових прав, а також акцентував на тому, що у випадку майнових претензій відповідача «не наездзати было, але правемъ ся конътенътовати». Суд, вислухавши аргументи сторін, зауважив, що йдеться про наїзд і «скривавлення» дому, а не про доведення прав на тримання маєтності, тож наказав виводити шкрутинію й апеляції відповідачеві не дозволив.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.22 зв.

Наступним кроком адвоката якраз і була спроба довести, що обвинувачення не повинне трактуватися як справа кримінальна⁵⁵, за яку оскаржений розплачувався життям, адже за статутовою нормою (розд.11, арт.1) смертна кара передбачалася лише у випадку наїзду з метою вбивства та його скоєння: «Кгды бы хто на чии дом умысльне наехал и забиль, таковыи горломъ мает быти каранъ». У даній же справі позивача під час наїзду вдома не було, «якожь и не забито никого». За такий переступ, що, за твердженням адвоката, був «кривдою простою», передбачалося грошове відшкодування, а також справа мала розглядатися у земському суді: «Шкрутыниумъ быти не може [...], але мял чинити повод яко о простую кривъду до земъства, бо там о раны и шкгоды судят, а не в кгроде». Адвокат посилався на конституцію 1588 р., яка шкрутинію «толко о забите головы позволяет выправовати, а не в простых кривъдах таковыхъ», звинувачуючи позивача в тому, що він «барзо широко криминалемъ ростягает». Тож оскаржений просив дозволу на апеляцію, посилаючись на досвід аналогічних справ.

Суд не прийняв до уваги аргументів відповідача, не зважив на його прохання затримати виведення шкрутинії до вирішення справи про належність двору, а також не дозволив оскарженим апелювати на це рішення. Тоді вони свідчили у присутності возного проти суддів, а ті, своєю чергою, заявили, що нічого «над право» не допустили. Позивачам було дозволено виводити шкрутинію, перед якою Адам Сопотко у присутності Івана Букоємського присягнув «на ставлення свідків», тобто в тому, що їх «не пренаимовалем ани сут через мене коррупти»⁵⁶. Свідки, як указувалося в одній зі справ, мали «присягнути, албо тежь муси под сумъненемъ сознане свое учынити»⁵⁷.

Траплялися випадки, коли справи, де виводилася шкрутинія, вирішувалися у суді першої інстанції. Так, Михайло, Захаріяш і Василь Зенковичі-Гуляльницькі позвали Федора Шляхту, його дружину, а також їхніх синів – Івана, Данила, Богдана й Вікторина Федоровичів Шляхту-Гуляльницьких про слухання шкрутинії за звинуваченням їх у вбивстві Василя Дахновича-Гуляльницького та виведенні оскарженими своєї. Обидві сторони представили свідків, вислухавши яких суд дійшов висновку про ненавмисне вбивство «в обороні» та наказав обвинуваченим підтвердити це через присягу⁵⁸.

Після виведення шкрутинії у присутності всього складу суду писар письмово оформляв дані⁵⁹, потому їх підписом та печаткою засвідчували підстароста і суддя: «Шкрутыниумъ наболшеи на писару належит, кгды ж судя с подстаростим слуха, а писар пишет и доперо написавши, дает до подпису подстаростъему и суди, а потом печатуют»⁶⁰.

⁵⁵ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.340 зв. («Наистъе жадное ани наслане не было ани могло быти умысльне, бо и господара самого дома не было, то юж криминалом быти не може ани се маеть розумити»).

⁵⁶ Див. також «преречоную присегу на незопсоване и перенаняте светков водле констытуццыи выконали и шкрутыниумъ свою выводили» (див: Там само. – Спр.57. – Арк.100).

⁵⁷ Там само. – Спр.57. – Арк.819.

⁵⁸ Там само. – Спр.54. – Арк.303 зв. – 304 зв.; Спр.57. – Арк.174 зв. – 178.

⁵⁹ Там само. – Спр.54. – Арк.264 зв. («которую мы на особливимъ мествъ по достатку выслухавши и оную списавши, в заварътомъ листе стороне поведовой вышь менованой давъши»).

⁶⁰ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.813.

Тож, як бачимо, судова практика цілком відповідала вимогам сеймової конституції 1588 р. Справи цієї групи демонструють ті ж тенденції, що й у попередній – намагання представити тяжкі злочини як некримінальні правопорушення, що знімало б потребу у виведенні шкрутинії та, відтак, припиняло провадження справи, принаймні на певний час.

До *третьої* групи належать справи, що надійшли на судові рочки з попередніх сесій – усього 37 (4, 22, 11). Їх було вирішено в такий спосіб. У 19 випадках (49%) сторони залагодили стосунки чи принаймні заявили про готовність це зробити: втрати потерпілих було відшкодовано у 5 з них; позивач звільнив відповідача від присяги, що могло означати відшкодування або готовність до відшкодування, – у 7 випадках; ще у 7 сторони заявили про «розейм» (у трьох із них відповідач мав присягати, у чотирьох – справи не було залагоджено після заяви сторін на попередніх рочках про готовність удатися до полюбовного суду, однак контрагенти вирішили спробувати ще раз). Решта справ розподілилися таким чином: відповідач до суду не став, тож було ухвалено декрет на користь позивача – 1 випадок (2,7%); «диляція» (з приводу хвороби відповідача/відсутності на рочках через необхідність стати до іншого суду, де розглядалася важливіша («більша») справа) – 7 випадків; звільнення обвинуваченого через похибки у позові – 2 випадки; дозволена апеляція – 8 випадків.

У переважній більшості справ (26 випадків, 70%) відповідач за декретом мав присягнути на підтвердження своєї невинуватості, що виключало потребу у провадженні процесу. Однак у всіх без винятку випадках розгляд справ починався від початку, причому дійшло до апеляції у тих із них, де йшлося лише про виконання присяги оскарженим.

Детальніше проаналізуємо ті справи, що надійшли на листопадову сесію 1578 р. з попередньої жовтневої, тобто інтервал між ними становив шість тижнів – усього 22 справи. У 8 з них сторони на жовтневій сесії заявили про готовність залагодити конфлікт полюбовно («взяли на розейм»), однак до замирення так і не дійшло. Усього ж тоді було зафіксовано 21 розейм, тож можна припустити, що у 13 випадках (майже 62%) контрагентам таки вдалося залагодити суперечки. Серед цих 8 справ, де сторони знову повернулися до судового варіанту вирішення конфлікту, вдалося одразу вирішити конфлікт у трьох випадках: в одному позивач після присудження присяги оскарженому звільнив його від її виконання («сторона поведовая тут же очевисто у суду стоючи, сторону позваную с присяги выпустила, для того уряд нынешънии кродескии луцкии позваного од позову и речи, в нем описаное, волнымъ вечными часы учинил»⁶¹); у двох інших позваній, «уходечи присеги», повернув збігів-підданих позивачеві⁶². Чотири справи знову були перенесені на розейм, і лише в одному випадку відповідач на суд не став.

В 11 випадках із 22 за судовим декретом сторона мала присягнути (всього ж на жовтневих рочках присяга була присуджена у 12 справах), однак у жодному випадку до виконання не дійшло: у двох – відповідачі відшкодували

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.491 зв.

⁶² Там само. – Арк.562 зв. – 563, 563 зв.

втрати потерпілого, щоправда, удавшись попередньо до контроверсій («по-становившисе, коньтроверсие свое правные до суду вточали»⁶³); у п'яти – перенесли присягу до наступних рочків через хворобу й «більшу» справу відповідача; по одному випадку – сторони погодилися на розейм; не став позивач, тож позваний був звільнений від обвинувачень; не став відповідач, відтак рішення було ухвалене на користь позивача; дозвіл на апеляцію.

З справи, де на листопадове засідання призначене було відшкодування оскарженим кривд позивача, завершилися таким чином: вимоги скривдженого було задоволено; справу відкладено через хворобу відповідача; відповідь відповідача звільнили через неявку позивача. Загалом було залагоджено 6 справ, лише у двох випадках із двадцяти двох (9%) відповідач не став до суду.

Усього ж максимальна кількість справ (за винятком розеймів), які могли надійти на листопадові рочки з жовтневої сесії, становила 33 (у 16 випадках виконання декретів відкладалося до наступних рочків; у 14 справах відповідач був звільнений через формальні причини, ліквідувавши які скривджений мав змогу позвати оскарженого вдруге; у 3 випадках суд дозволив відповідачеві дяляцію до наступних рочків). При цьому надійшло лише 14 справ, що становило 45% від усіх можливих. Цілком імовірно, що в тих випадках, де сторони не стали на листопадову сесію, їм удалося залагодити стосунки без втручання суду, або ж кривди виявилися для позивачів менш важливими, аніж підтримання загального спокою у спільноті.

До **четвертої** групи належать справи, що надійшли з Трибуналу – усього 73 (37, 14, 22). Нас цікавитимуть передовсім матеріали першої і третьої судових сесій, тобто жовтневої 1578 і листопадової 1600 рр. (усього 59 декретів). Вони були першими після трибунальських засідань, де розглядалися справи Волинського воеводства⁶⁴, а також Брацлавського та Київського, на які потрапляли й волинські апеляції⁶⁵. Саме на перші рочки, не раніше, аніж за шість тижнів після розгляду справи, надходили трибунальські декрети. Інколи йшлося про необхідність проведення додаткових судових процедур, скажімо, звірки документів⁶⁶ чи виведення шкрутині⁶⁷, однак найчастіше на гродський суд покладалися функції виконання трибунальських ухвал («екзекуція»). А оскільки Трибунал був вищою апеляційною інстанцією, то й

⁶³ Там само. – Арк.551–551 зв.

⁶⁴ Люблінський трибунал, де розглядалися справи з Малопольщі, а також Київського, Брацлавського й Волинського воеводств, розпочинав роботу після Великодня. Воеводства судилися по чергово, однак не було передбачено певного сталого часу для кожного з них.

⁶⁵ Зазвичай у декреті суду першої інстанції вказувалося, чи справа має розглядатися на Трибуналі в той час, коли вирішуються справи Волинського воеводства (після київської і брацлавської каденцій: «На тоть чась, кгды sprawy воеводства Волянського порядкомъ иньшихъ воеводствъ сужоны и отправованы будутъ» (див.: ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.147)), а чи поміж справами одного з трьох українських воеводств, що ввійшли до Корони Польської за умовами Люблінської унії. Із цього приводу інколи траплялися суперечки між стороною та судом (див., напр.: Там само. – Спр.54. – Арк.278–278 зв.).

⁶⁶ Так, одного разу сторони подали до Трибуналу декрети й виписи з книг судових контроверсій, які різнилися між собою, тож наказано було їх звірити у гроді (див.: Там само. – Спр.54. – Арк.244 зв. – 246).

⁶⁷ Там само. – Арк. 330 зв. – 332 зв.

перегляд його декретів судами першої інстанції не допускався⁶⁸, що на позір виключало повторний розгляд справ, які надходили з Трибуналу, у ґроді. Між тим, перш, ніж удатися до передбачених правом процедур виконання вироку, позивач проходив ще раз усі етапи звичайного судового процесу з позиванням оскарженого, доведенням дотримання всіх вимог позивання, контрверсіями сторін («контрверсіє своє з обудву сторон до суду вносили и обьясняли»⁶⁹) тощо.

Як результат, екекуція 59 трибунальських вироків відкладалася у 35 випадках (59%), у тому числі 26 переносилося на наступні рочки (13 із них – за розеймом сторін), 2 – на невизначений час, у 7 – справа знову була направлена до Трибуналу, тобто її завершення можна було очікувати у кращому випадку лише через рік. У 8 випадках (14%) позваний присягнув (усього присяга була призначена у 43 випадках, що становило практично 73% декретів), а в 11 – позивач звільнив позваного від присяги (18,6%), що слід трактувати як залагодження конфлікту. Відповідно – ці 19 випадків (32%) можна розцінювати як виконання декрету на перших рочках, щоправда, у більшій частині випадків – через домовленості сторін. У 4 (7%) випадках позваний на суд не став, що призвело до публічного оголошення баніції («публікація баніції») – вигнання винуватця за межі Речі Посполитої. В одному випадку ґродський суд констатував підтвердження трибунальського декрету.

Проаналізуємо долю трибунальських декретів, що були відкладені з жовтневих рочків на листопадові: тож із 26 справ надійшло лише 14; цілком імовірно, що решта 12 були вирішені сторонами шляхом взаємних домовленостей в інтервалі між судовими сесіями. У 9 випадках із цих 14 сторони, що попередньо заявили про свою готовність залагодити суперечки через приятельський суд, не дійшли згоди й повторно позвали оскарженого до ґроду (згадаймо, що на жовтневих рочках до книг було внесено 13 розеймів, тобто результативними виявилися лише 4 з них). Із 9 невдалих спроб у 5 випадках ґродський суд наказав виконати декрет (у 2 – одразу виконаний), а в 4 – сторони знову перенесли суперечки на приятельський суд, що свідчить про готовність контрагентів до компромісу і певну долю оптимізму щодо його досягнення. У двох випадках справи відкладалися на наступні рочки за рішенням ґроду. У трьох – позваний на суд не став.

Про складнощі на шляху залагодження стосунків може свідчити справа, що надійшла на жовтневі рочки 1598 р. за трибунальським декретом про передачу трьох дворощ у маєтку Суськ від княгині Магдалени Якацької Маркової Сокольської Андрієві Загоровському. Уперше справа потрапила на Трибунал у 1595 р., однак тоді сторони заявили про готовність залагодити суперечку полюбовно⁷⁰. Після невдалої спроби замирення в 1597 р.

⁶⁸ Трибунальські декрети були остаточними й для таких інстанцій, як король та сейм, хоча й вважалося, що Трибунал не повинен розглядати справи, котрі мали прецедентний характер, які належали до виняткової компетенції короля і сейму. Тож декрети в таких випадках могли оскаржуватися саме там.

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.454–454 зв.

⁷⁰ Там само. – Арк.242–244 зв.

контрагенти повернулися до трибунальського розгляду, відтак позивачеві присудили маєтність і відшкодування в 1096 кіп і 52 гроша, у випадку невіддачі цієї суми Загоровського мали «ув'язати» в маєтки княгині, тобто передати йому у тримання до виплати коштів. Утім, спроби виконання декрету Гродським урядом виявилися невдалими, урядники княгині заявляли, що вона про цей декрет не знала і, відтак, ув'язання провести не дозволила⁷¹. Як наслідок, гродський суд, відповідно до конституції, надіслав справу до Трибуналу для оголошення Сокольської баніткою. Там княгині, яка запевняла, що не чинила спротиву виконанню декрету, наказали на підтвердження своїх слів присягнути, однак позивач звільнив її від присяги і скасував баніцію. Тож за декретом 1598 р. відповідачка, під загрозою публікації баніції, через шість тижнів мала передати маєток Загоровському. Гродський суд, виконуючи трибунальську ухвалу, наказав княгині Сокольській за два тижні після засідання (14 жовтня), де розглядалася справа за трибунальським декретом, передати дворища позивачеві та відшкодувати втрати⁷². 15 листопада сторони стали на рочки («контрroversие и поступки свое правные до суду нынешнего вносили»), де позивач просив про публікацію Сокольській баніції – як такої, що не виконала декрету, а та, своєю чергою, твердила, що спротиву не чинила й на підтвердження продемонструвала свідчення возного. Відповідачка також заявила про готовність через присягу засвідчити, що у Суську більше нічого не має. Суд наказав княгині присягнути, однак Загоровський звільнив її від присяги. Суперечка, утім, на цьому не закінчилася – приводом для подальших дискусій стали умови відшкодування втрат, через що Сокольська просила дозволу на апеляцію, яку судові урядники не дозволили. У відповідь княгиня публічно заявила про свою незгоду з рішенням суддів і засвідчила возним: «Позваная сторона светъчилась, уряд осведченъе принявши, так же сведчился, иж не упорне, але ведле права посполитого в томъ постуеуетъ»⁷³.

Цей схематичний виклад подій засвідчує існування складних комбінацій при залагодженні конфліктів, де тісно співіснували судові процедури й позасудові механізми, адже звільнення від присяги чи баніції не могло обійтися без активного втручання приятелів.

Таким чином, узагальню наведені вище цифри, які, звичайно, не можна сприймати як абсолютні. Очевидно, що вони могли коливатися від одних засідань до інших, однак подібні підрахунки виконують інше завдання – верифікувати дослідницькі спостереження щодо тенденцій у функціонуванні судочинства, які загалом складно надаються для відносно точних способів доведення.

⁷¹ Там само. – Спр.53. – Арк.69–70 зв., 145–147.

⁷² Там само. – Спр.54. – Арк.242–244 зв.

⁷³ Там само. – Арк.453–454 зв.

Формально діяльність гродського суду була малоефективною, що засвідчує передусім кількість декретів, ухвалених у справах, які надійшли до гроду вперше. Лише 18,7% (менше 1/5) потенційно мали шанс завершитися відшкодуванням потерпілому втрат після завершення судових роцків. Однак навіть ця цифра могла далеко відбігати від реальної ситуації, адже виконання декрету загалом залежало від готовності відповідача добровільно підкоритися судовому рішення.

Сеймовою конституцією 1589 р., якою Волинське воеводство підпорядковувалося юрисдикції Люблінського трибуналу, було змінено порядок виконання вироків, закріплений у II Литовському статуті. За статутною нормою, проти особи, яка чинила спротив виконанню декрету, передбачалося застосування сили через скликання посполитого рушення, тобто зібрання повітової шляхти⁷⁴. Натомість, за конституційними приписами, після того, як ослушник відмовлявся поступитися маєтком переможцеві, до нього мали прийти члени суду у супроводі двох возних і шляхти, щоби схилити до правових дій. У випадку подальшого непослуху справа надсилалася до Трибуналу, який ухвалював баніцію (своєю чергою, засудженому надавалося право апеляції на рішення суду). Остаточо вирок набував чинності за рік і шість тижнів після трибунальського декрету, якщо до того часу винуватець не замирювався з потерпілим⁷⁵. Тож велике значення надавалося несиловому тиску на непослуха з боку спільноти й судових урядників, а також добровільності прийняття засудженням кари. Урешті, право не передбачало заходів щодо банітів, які чинили спротив виконанню декрету. На цьому наголошували луцькі гродські урядники, які, прибувши до засудженого на баніцію Криштофа Лодзинського, зіткнулися з його відмовою чинити відповідно до трибунальської ухвали – поступитися маєтком на користь супротивника. Відтак до актових книг було вписано судовий вердикт, який засвідчував безпорадність членів суду у цій і подібних справах:

«Мы [...], добре се праву и констытуцьи, о одправе речи осужоное учиненое, припатрившисе, далшее науки в ней описаной, яко противко банитови упорному поступовати, не видели есмо»⁷⁶.

В особи, що виграла процес, був, щоправда, інший шлях отримати своє – самовільно захопити маєток. Проте такі дії не схвалювалися⁷⁷ та часто ставали приводом для чергового звернення до суду, але вже кривдника, тобто сторони мінялися ролями.

⁷⁴ За арт.67, розд.4, у випадку спротиву відповідача скривджений мав позвати його до гроду і через два тижні довести цей факт у суді. Якщо й після судового нагадування винуватець не змінював позиції, за статутною нормою староста (або його намісник) скликав посполите рушення для тиску на нього. Однак воно на практиці вкрай рідко вдавалося до прямого, санкціонованого правом насильства, а було назагал заходом впливу.

⁷⁵ Volumina constitutionum. – Т.ІІ. – Vol.2: 1587–1609. – Warszawa, 2005. – S.125. Цю конституцію було також підтверджено у 1590 р. (s.153). У випадку замирення баніція мала бути скасована Трибуналом або земським чи гродським судом за ініціативою позивача. Утім, засуджений міг апелювати до Трибуналу.

⁷⁶ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.309 зв. – 310 (1598 р.).

⁷⁷ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.12. – Арк. 233–237 зв.

Велика частина справ, що надходила до суду, відкладалася на різний термін, деякі – до наступних рочків, щонайменше на шість тижнів (33%), більше третини (37%) ішло на апеляцію до Трибуналу, відтак залагодження суперечок відкладалося на рік. Утім, річний інтервал був оптимістичним прогнозом навіть для справ, які завершувалися трибунальським декретом⁷⁸. Адже лише у третині вироків, що надходили для виконання до ґроду, інтереси скривдженого було задоволено⁷⁹, до того ж у більшості випадків – через домовленості сторін, тобто за допомогою позасудових чинників. Близько 60% трибунальських декретів переносилися на різні терміни: на наступні рочки, на невизначений час, бралися сторонами на розейм, поверталися до Трибуналу тощо.

Серед справ, що розглядалися у ґродському суді повторно (після перенесення з перших рочків на наступні), позивачі отримали сатисфакцію менше, ніж у третині випадків (27%), стільки ж – ще раз перенесли вирішення суперечок на чергову сесію⁸⁰.

Звичною причиною перенесення справ була присяга як спосіб доведення, що активно використовувався у судовому процесі. Так, у справах, які розглядалися вперше, вона призначалася у 37,5%; при їх перегляді на наступних рочках – від 50 до 70%, у трибунальських декретах – 73%. З одного боку, присяга була найшвидшим і найпевнішим способом досягнення свого, адже після виконання цієї процедури сторони, що програла, заборонялося повторно скаржитися у тій же справі, а в разі звинувачення у «кривоприсяжництві» оскаржувачу загрожувало ув'язнення на чотири тижні у замку за образу честі контраґента (розд.4, арт.50). З іншого боку, присяга зазвичай відкладалася з ініціативи суддів або ж приятелів сторін на наступні рочки, що затягувало завершення справи. У підсумку до присяги доходило нечасто, однак загроза її виконання підштовхувала конфліктуючі сторони до замирення, компромісу, як варіанта залагодження конфлікту.

Звільнення відповідача від процесу через формальні причини (зазвичай похибки у позові, при його врученні, в уповноважувальних листах адвокатів на ведення справ тощо), або ж відкладення справи на наступні рочки через хворобу відповідача (диляція), що було основним варіантом затягування процесу в 1560–1580-х рр., значно зменшується з підпорядкуванням Волинського воеводства юрисдикції Люблінського трибуналу (разом становили 15–20%). Після 1589 р. у волинських судах набуває поширення

⁷⁸ Частина справ, де сторони отримували дозвіл на апеляцію, вирішувалася за посередництва приятелів. Ті ж із них, які доходили до Трибуналу, не конче завершувалися декретом, що засвідчують окремі справи, де фіксуються етапи їх проходження по судових інстанціях. Через велику кількість справ з інших воеводств до волинських могло й не дійти. Так, у володимирській ґродській книзі за 1609 р. зустрічається згадка про те, що Волинське воеводство не судилося на Трибуналі впродовж семи років (див.: ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.107–114 зв.). Непрямим підтвердженням цього є реєстр справ, що надійшли до Трибуналу від Луцького повіту, де їх налічувалася рекордна кількість – 922 (див.: Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. «Trybunał Koronny Lubelski». – Sygn.603).

⁷⁹ Тут не йдеться про фактичне виконання, яке могло не відбутися навіть у разі попередніх домовленостей сторін. Тож у випадку спротиву відповідача справа знову надходила до Трибуналу для ухвалення ослушнику баніції.

⁸⁰ Для обрахунків бралися до уваги матеріали лише двох сесій 1598 р.

апеляція (37%), що разом із новими правилами виконання вироків, важливою ланкою яких був Трибунал, дозволяло достатньо довго маніпулювати як з ухваленням декрету, так і з його екзакуцією. Додаймо до цього також усталену судову практику, за якою на кожній сесії всі справи розглядалися від початку навіть тоді, коли гроду належало лише посприяти виконанню трибунальського вироку. Як результат, в оскарженого з'являлися додаткові можливості для зволікання з відшкодуванням кривд позивача.

У діяльність гродського судочинства було тісно вплетене полюбовне залагодження суперечок, тобто вирішення конфлікту між контрагентами за допомогою, а зазвичай і з ініціативи, спільних приятелів, інколи й самих суддів. Таке втручання помітне на всіх можливих етапах перебігу ворожечі – від досудового періоду до реалізації декрету. Так, у 16,7% справ, що надійшли до суду вперше, сторони заявили про готовність до замирення поза судом ще перед початком процесу. Цей акт засвідчує, що певна робота із супротивниками була проведена спільними приятелями одразу, як ворожеча проявилася та була зафіксована скривдженням у судових книгах із метою ініціювати процес. При повторному розгляді у 19% справ сторони заявили про готовність замирення, причому в 10% – повторно⁸¹. Серед справ, що надійшли з Трибуналу, про розейм заявили у 22%. Серед трибунальських декретів, відкладених на наступні рочки, про розейм говорилося у 23%. Загалом, схоже, що приблизно п'ята частина всіх справ, які надходили до суду, ще до початку процесу переходили у стадію «приятельського єднання» (попри матеріальні витрати на досудові процедури – вписи до книг, отримання позову, плату возному за вручення позовів і засвідчення у гроді, у багатьох випадках попередні домовленості з адвокатом, запрошення до участі приятелів, перебування у місті в очікуванні своєї черги за реєстром судових справ тощо).

Кількість справ, що з різних причин були відкладені й потенційно мали перейти на наступні рочки, однак так і не надійшли, для першої групи становить 55%, а для четвертої (трибунальських декретів) – 46%, тобто приблизно половина конфліктів вирішувалася поза судом. Найочевидніше – залагодження суперечок відбувалося за допомогою приятельського єднання, однак подібна інформація не завжди фіксувалася у судових книгах. Тож, очевидно, перспектива тривалої судової тяганини з усіма елементами процесу, зокрема, велика вірогідність необхідності присягати, підштовхувала сторони до замирення, тобто створювався ґрунт, на якому могло дійти до угоди або порозуміння. Водночас полюбовний суд міг бути не лише способом припинення ворожечі, а й її затягування та консервації:

«Гыми обетницами своими толко приводите, а николи, деи, имъ досыт не учините, якож вас неподнокрот до суду кгродского володимерского в прошлых роках, то есть в року тисеча пятсот деведесят третим, и деведесят четвертомъ, и деведесят пятом позывали, а вы, деи, кгда пред рочками их прозбами своими

⁸¹ У 22,7% справ, що перейшли з жовтневої сесії на листопадову, сторони заявили про розейм.

уживши и уводячи обетницами, а кгда роки минуть або ся не судяць, [...] им сумы з нагороженемъ шкод заплатити не хочете, и до сих часовъ заплата ани ся справедливость з вами о то не стала, ку немалым шкодам и накладом ихъ привели есте»⁸².

Тож попри поширеність саме такого способу вирішення конфліктних ситуацій не можна говорити про його автоматизм. Полюбовний суд часто переносився, затягувався, зривався самими сторонами, інколи досить провокативно – через акти насильства одразу по досягненні домовленостей. Однак саме в його рамках створювалися можливості для замирення між ворогуючими сторонами без подальшої ескалації неприязні та відновлення стосунків без втрат для честі однієї з них та з урахуванням потреб іншої.

Попри на перший погляд малу ефективність ґродського судочинства, кількість тих, хто не ставав на суд, коливалася в межах 10%, причому до їх числа доволі рідко потрапляли ті, хто мав достатньо матеріальних та владних ресурсів для досягнення свого через застосування сили. Чому ж, гостро зауважуючи всі труднощі в пошуках справедливості на шляхах судочинства, шляхтич за найменшої підстави звертався до суду, демонструючи загалом добру обізнаність із правом і повагу до нього? При цьому витрачаючи час і чималі кошти на подання скарг до канцелярії, виписи із судових книг окремих актів конфлікту та процесу, оплату послуг офіційних свідків – возних і «людей добрих» при них, адвокатів, присутніх у суді приятелів, на «подяки» суддям за декрет тощо. І це далеко не повний перелік можливих витрат особи, що провадила судовий процес. До того ж їх кількість неминуче зростала при апеляції до Трибуналу. З іншого боку, навіщо шляхтичу, який удавався до насильства, конче потрібно було принаймні спробувати легітимізувати свої явно нелегітимні дії? Чому особи, що мали на це матеріальні й владні ресурси, не обмежувалися лише силою, а змушені були ставати до суду?

У пошуках відповіді на ці питання слід звернутися до заяв самих шляхтичів. Навіть якщо йшлося лише про риторику, апелювалося при цьому до загальноновизнаної системи цінностей, адже адресатом був шляхетський загал і його репрезентанти – судді. Тож шляхтичі часто скаржилися на ославлення їх супротивниками, які вносили до ґроду неправдиві протестації: «Неправдиве и непобожне, яко людем хрестиянским и шляхетским не пристои, [...] славили»⁸³.

Показовою є також риторика у справі за звинуваченням князем Андрієм Курбським Андрія Монтовта в наїзді зі слугами й помічниками на його скуминський ґрунт, спаленні буди та побитті й пораненні будників на «добровольній» дорозі, як зауважувалося у позові – «розбойнымъ обычаемъ». Адвокат Монтовта Михайло Линевський у розлогій репліці передовсім задекларував невідповідність звинувачення особі його підзахисного, відомого «знаменитими предками, добрим вихованням і особистою доброю славою»:

⁸² ЦДАК України. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.292 зв.

⁸³ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.315 зв. – 316, 337 зв. – 338.

«Панъ Монтолтъ, будучи чоловікомъ почтивым, в дому учтивом с крови шляхетское от зацных родичовъ, которыхъ продъкове бывали радами панскими, урожоный и учтиве от них выхованый, и до всих цнот выпвичоный, яко се так спросных учинъковъ от продковъ своих не навчалъ, так теж и самъ ими се брыдить, але живучи учтиве, во всемъ бачне, доброе славы своее постерегае».

Відтак висунуте Курбським оскарження ображало шляхетську честь Монтовта, на чому й будувалася вся подальша стратегія адвоката оскарженого⁸⁴.

Можна було б продовжувати наводити приклади, однак очевидно, що звинувачення у правопорушеннях, які належали до ґродської юрисдикції («справи кримінальні»), ображали шляхетську честь. А саме вона – вроджена ознака, що забезпечувала її носія набором чеснот – зобов'язувала шляхтича до певного нормативного способу поведінки⁸⁵. Так, Миколай Рей, автор «Життя людини поштивої» (1568 р.) – взірця для досконалого шляхтича, наголошував: «А так, якщо ти шляхтич, живи поштиво, як шляхтичеві належить». Це означало поводитися таким чином, аби ніхто не міг звинуватити шляхтича у жодних невластивих представникові стану вчинках⁸⁶. Своєю чергою, волинський шляхтич Михайло Загорівський підтверджував власне поважне місце у спільноті посиленням не лише на добре походження, а й наслідуванням прикладу предків – побожне життя у злагоді з «почтивими» людьми:

«Продковъ своих цнотливыхъ наслідуючи, [...] с кождымъ добрымъ цнотливымъ на свете учтиве и побожне [мешкаючи], такому кождому въ таковыхъ справахъ его учтивыхъ споможителем естем»⁸⁷.

Обвинувачення у негідній поведінці маркувало шляхтича як особу, «на поштивості убитій» чи «на поштивості згвалцоній»⁸⁸, і тим самим зобов'язувало його очиститися від таких закидів перед спільнотою. Тож схоже, що судові рочки, де збирався чималий шляхетський загаль, були своєрідним форумом для реабілітації, поединком за відновлення доброї слави, однак риторичними засобами. Декрет при цьому ставив крапку у двобої, указував на винного та вимагав задоволення прав потерпілого, тим самим шкодячи честі переможеного, що могло призвести до подальшої ескалації

⁸⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.191–197 (1579 р.).

⁸⁵ Звернімо увагу, зокрема, на справу луцьких міщан зі шляхтичем Лукашем Лапою, слугою Станіслава Гравєвського, який був звинувачений у розбої. Уповноважений оскарженого заявив, що той – поштивий шляхтич, і «яко поштивый шляхтич в томъ не естъ виненъ» (Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.259 зв. – 261 зв. (1572 р.)). Також: «Згордивши всимъ тымъ, што шляхтичу цнотливому приналежить заховать» (див.: Там само. – Спр.55. – Арк.666 зв.). Про лицарський етос як підставу шляхетської ідентичності див.: *Baczeński S. Szlachectwo. Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim. Druga połowa XVI wieku – XVII wiek.* – Lublin, 2009.

⁸⁶ *Rej M. Żywot człowieka poczciwego.* – Т.І. – Księga II. – Kapitulium IV. – Wrocław, 2003. – S.198 («А так, jeśliśś ślachcic, żywże poczciwie, jako na ślachcica przysłuże»).

⁸⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.108. Утім, таке акцентування на добрій поведінці не стало на заваді конфлікту Михайла Загорівського з рідним братом, який поплатився у цій суперечці життям, а пізніше – затятій судовій тяжбі за маєтність із власною матір'ю.

⁸⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.223 зв.

ворожості. Між тим приятельський суд мав на меті саме залагодження стосунків між супротивниками через добровільну готовність кривдника до врахування потреб скривдженого та певні поступки з боку останнього. При цьому так звана добровільність з обох сторін маскувала тиск на них із боку судової системи та шляхетської спільноти, а також пом'якшувала почуття образи одного контрагента та знімала гостроту урази для честі іншого.

Таким чином, шляхетське судочинство вибудовувалося як конвенційне, засноване на врахуванні інтересів сторін і груп, які стояли за особою, культурних пріоритетів, вразливих місць культивованої честі, що дозволяло б надалі співіснувати шляхтичам, кожної хвилини готовим удатися до зброї. Слабкі місця судової системи були, як видається, необхідними й передбачуваними, адже вона значною мірою творилася з урахуванням особливостей шляхетського стилю життя. Іншими словами, добре функціонування правової системи було неприйнятним для шляхти, якою рухало загострене почуття честі.

Як бачимо, дослідження судових інституцій ранньомодерного соціуму порушує гостру проблему їх аналізу як частини культури у цілому, тобто зсередини шляхетської спільноти з урахуванням її внутрішньої логіки та цінностей.

I have analyzed the effectiveness of judicial proceedings in Volyn' palatinate in the end of XVI century based on two years of Luts'k castle court sessions. I underscore the elements of law procedure that impeded the speedy enactment of decrees, and pinpoint the factors that contributed to conflict settlements. When analyzing the work of castle court, I took into account the particularities of gentry (szlachta) culture.

